

**AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

FARİZ SABİR oğlu XƏLİLLİ

**AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN ARXEOLOJİ
MATERIALLARI AZƏRBAYCAN TARİXİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDE MƏNBƏ KİMİ
(ən qədim dövrdən e.ə. IV əsrə qədər)**

İxtisas: 07.00.02 – Vətən tarixi

Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2007

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü tarixinin ekspozisiyası və fondu” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Akademik

N.M.Vəlixanlı

Rəsmi opponentlər:

AMEA-nın müxbir üzvü
Tarix elmləri namizədi, dosent

V.H.Əliyev
M.N.Mirzəyev

Aparıcı təşkilat:

Bakı Dövlət Universiteti

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstytutunun nəzdində tarix elmləri doktoru və tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının «18» noyabr 2007-ci il tarixli iclasında saat 11⁰⁰- da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstytutunun elmi arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat «18» oktyabr 2007-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix elmləri namizədi

C.Ə.Bəhramov

DİSSERTASYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən arxeoloji materiallar Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində əsas maddi mənbələrdəndir. Həm arxeoloji qazıntılar, həm də təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkar olunmuş bu maddi mənbələr 1920-ci ildən başlayaraq Muzeyin Arxeologiya fonduna daxil olur. Lakin 85 il ərzində Arxeologiya fondunda toplanmış arxeoloji materiallar hələ indiyə kimi Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji materialları adı altında kompleks şəkildə öyrənilməmiş, elmi sistemləşdirilmə işi aparılmamışdır.

Tarixşünaslığımızda abidə-fond-ekspozisiya əlaqəsi öyrənilmədiyindən Muzey fondları ilə abidə, öz növbəsində ekspozisiya ilə abidə və fond əlaqəsi bir növ qırılmışdır. Fondda işləməyən hər hansı bir tədqiqatçı bu çatışmazlığı görmədiyi kimi, fondda işləyib tarixşünaslıqdan xəbərdar olmayan fond işçisi də buna diqqət yetirmir. Nəticədə, indi daha çox hiss edilən və yaxın gələcəkdə çətinlik yaradacaq materialların çoxluğu içərisində itib-batmış Arxeologiya fondu maddi-mədəniyyət nümunələrinin Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji materialları adı altında kompleks öyrənilməsi aktual məsələyə çevrilmişdir.

Bununla yanaşı, arxeoloji materialların Muzeyə cəlb edilmə formaları araşdırma mövzusu olmamış, elmi ədəbiyyatda bu məsələyə lazıminca diqqət verilməmişdir. Əslində Muzeyin arxeoloji materiallarına kompleks baxılmalı, maddi-mədəniyyət nümunələri arxeoloji qazıntılar və ya təsadüfi tapıntılardan aşkar olunmasına görə sistemləşdirilməlidir. Bu halda Arxeologiya fondunda mühafizə işinin səviyyəsi yüksələr, tariximizin canlı şahidi olan maddi-mənbələrin qorunması xalqımızı zəngin irsimizin sahibi edər, ekspozisiyanın daha əhatəli olması təmin edilər.

Arxeoloji qazıntıların hansı elmi müəssisə tərəfindən aparılmasının müəyyənləşdirilməsi və nəticələrinin tədqiq olunması Arxeologiya fondunda sistemli işi təmin etdiyi kimi, həmin elmi müəssisələrin fəaliyyət tarixinin də öyrənilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti, Zaqafqaziya Elmi Asossiasiyası, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstитutu, SSRİ EA Azərbaycan filialı Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İнститutu, Azərbaycan SSR EA Tarix İнститutu, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İнститutu tədqiqatlarının nəticələrinin araşdırılması aktual məsələdir.

Hal-hazırda torpaqlarımızın düşmən tapdağında olduğu, maddi-mədəniyyət abidələrimizin məhv edildiyi bir vaxtda abidələrimiz, onlardan

² Yenə orada, Azərbaycan Dövlət Muzeyi baş inşaatı kitabı № 1-2.

tapılan arxeoloji materiallar hakkında yazılan hər bir iş elmi əhəmiyyətə malik olub, aktualdır. Bu mövzunun tədqiqi üçün əsas mənbə olan materiallar Azərbaycan tarixinin daş, mis-daş, tunc, ilk dəmir və ilk antik dövrləri (qədim daş dövründən e.ə. IV əsrə qədər) abidələrində qazıntılar aparan arxeoloqların əsərlərində müəyyən qədər öyrənilmişdir. Lakin, Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən bu maddi-mədəniyyət nümunələrinin Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi elmi əhəmiyyəti problem məsələ olaraq indiyədək araşdırılmamışdır. Bu baxımdan Muzeyin qədim arxeoloji materiallarının (daş, metal, saxsı, sümük və digər məmulatı) təsnifatı və təsvirinin verilməsi, materialların daxilolma sənədlərindəki, inventar kitablarındakı təsvirləri, ekspozisiyada nümayiş etdirilmə vəziyyəti, həmin maddi-mədəniyyət nümunələrinə dair indiyəqədərki tədqiqatlar və son elmi nailiyyətlərin müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi tarix elminin qarşısında duran aktual məsələlərdəndir.

İndiyə kimi Arxeologiya fondunun mühafizə işinin təşkili səviyyəsinə və inventar kitablarına elmi-tənqid yanaşma olmamışdır. Bu isə, nəinki fond üzrə işi çətinləşdirir, həmçinin ümummuze işləri və fonda gələn tədqiqatçılara xidmətdə səviyyənin aşağı düşməsini şərtləndirir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Tarixi Muzeyində aparılmış tədqiqatlar Azərbaycan tarixşunaslığında yeri və əhəmiyyəti baxımdan indiyə qədər öz lazımı elmi qiymətini almamışdır. Həmçinin, Arxeologiya fonduna gələrək, buradakı arxeoloji materiallardan istifadə etmiş xarici ölkələrin (Rusiya, Gürcüstan, ABŞ, Çexiya, Polşa, Hindistan, Türkmenistan və s.) alımlarının də fəaliyyətinə diqqət yetirilməmişdir.

Məlum olduğu kimi, arxeoloqlar materialı aşkar edir, fonda təhvıl verir, lakin fondda sonrakı vəziyyətindən demək olar ki, xəbərsiz qalırlar. Halbuki, həmin materiallar ekspozisiya və sərgilərdə Azərbaycanın qədim tarixini layiqincə əks etdirirlər. Bununla yanaşı, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyaları arasındaki ümumi və xüsusi cəhətlər, hər ekspozisiya üçün müəyyən edilmiş tarixi-ideoloji əsaslar, Azərbaycan tarixinin çatdırılma səviyyəsi tədqiqata cəlb edilməmiş, öyrənilməmişdir. Halbuki, bu məqamlara elmi-tənqid baxış gələcək ekspozisiya və sərgilərin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində toplanmış zəngin qədim arxeoloji materialların Azərbaycan tarixinin problem məsələlərinin öyrənilməsində dəyərli mənbə kimi tədqiqi dissertasiya işinin çox aktual bir mövzuya həsr olunduğunu əsaslandırır.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. «Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji materialları Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi» tədqiqat işinin araşdırılması üçün Azərbaycanda qədim insan nəsillərinin yayıldığı dövrdən e.ə. IV əsrə qədər olan tarixi mərhələ xronoloji çərçivə kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu xronoloji çərçivə Azərbaycanın şimal ərazisində (müasir Azərbaycan Respublikası) yaşamış insanların – qədim azərbaycanlıların dövlətəqədərki tarixi inkişaf yolunu əhatə edir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiq etdiyimiz bu dissertasiya işində əsas mənbəmiz Arxeologiya fondunun uzun illərdən bəri toplanan zəngin materialları və onlar haqqında rəsmi qeydiyyat sənədləridir. Arxeoloji materiallar haqqında inventar kitabları 1927-ci ildən sonra tərtib olunmuşdur¹. Kitablar birinci inventar sayından başlayaraq latin qrafikası ilə azərbaycan dilində yazılmışdır. Inventar kitablarının ümumi sayı 27 olsa da, onlardan bəziləri bu tədqiqatın xronoloji çərçivəsinə uyğun deyildir. Burada orta əsrlərə aid Qədim Gəncə, Örənqala və Bəndovan arxeoloji materiallarının qeydiyyata alındığı inventar kitablarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Bu araşdırmanın xronoloji çərçivəsinə uyğun gələn elə arxeoloji materiallar da vardır ki, onlar hələ də inventar kitablarında qeyd olunmamışdır (Xaçbulaq, II Kültəpə, Babadərviş, Sarıtəpə və s.). Bu zaman həmin arxeoloji materialları tədqiqata cəlb etmək üçün təhvil verilmə aktları əsas götürülmüşdür. Ümumilikdə, inventar kitablarında qeydiyyatı aparılmış arxeoloji materialların da fonddakı vəziyyətini təhlil edərkən bu aktlara əsaslanılmışdır. Çünkü, yaranmış bir çox çətinlikləri yalnız bu yolla həll etmək mümkündür.

Muzeyin XX əsrin 20-ci illərində tərtib olunmuş ikicildlik baş inventar kitabı da tədqiqata cəlb edilmişdir². Bu kitablar araşdırılarkən məlum olmuşdur ki, Qafqaz (Gürcüstan) Muzeyindən verilən və «Redkin lager» adı ilə Arxeologiya fondunun inventar kitabına daxil olan arxeoloji materialların bir qismi Şuşa, Zəylik, Şəmkir (Anenfeld) və Çomaqlıdanıdır. Həmin materiallar müəyyən edilərək tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin «Sənədli Mənbələr fondu»nda saxlanılan bəzi sənədlər də ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu hesabat-sənədlər Muzeyin ilk arxeoloji qazıntıları (1921-22-ci illər)

¹ AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inventar kitabı № 1-27.

² Yenə orada, Azərbaycan Dövlət Muzeyi baş inventar kitabı № 1-2.

haqqında təsəvvür yaratmağa imkan vermişdir³. «Sənədli Mənbələr fondu»nda Muzeyin ilk illərdəki ümumi fəaliyyətinə dair sənədlər də toplanmışdır. Yeri gəldikcə həmin sənədlər araşdırılmaya cəlb edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində Muzeyin XX əsrin 20-30-cu illərdəki fəaliyyət tarixinə dair müxtəlif sənədlər toplanmışdır. Tədqiqat işində 10, 57, 390 sayılı fondların materiallarından istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işində arxeoloji materialların aşkar olunduğu abidələrdə tədqiqat aparmış alimlərin elmi hesabatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda 85 il (1920-2005) ərzində toplanmış arxeoloji materialların qəbilə icması, ilkin sinifli cəmiyyət və ilk antik dövr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, bu maddi-mədəniyyət nümunələrini elmi sistemləşdirmə işi vasitəsilə Muzeyin arxeoloji materialları adı altında kompleks tədqiq etməkdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Muzeyə arxeoloji materialların cəlb edilməsində, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində, Azərbaycan arxeologiya elminin inkişafında Muzeyin apardığı arxeoloji qazıntıların və təşkil etdiyi kəşfiyyat səfərlərinin yerini və əhəmiyyətini araşdırmaq;

- Muzeydə mühafizə edilən və digər elmi-tədqiqat qurumlarının apardığı arxeoloji qazıntıları və təşkil etdiyi kəşfiyyat səfərlərindən aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələrini tədqiqata cəlb etmək və onları da Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji materialları adı altında sistemləşdirmək;

- Respublika və dünya muzeylərindən Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olmuş arxeoloji materialları araşdırmağa cəlb etmək;

- Təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkar olunmuş, elmi əhəmiyyəti ilə seçilən arxeoloji materialların Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi rolunu tədqiq etmək;

- Azərbaycan Tarixi Muzeyinin daş, tunc və dəmir dövrlərinə aid müxtəlif daş, metal, gil, sümük və digər arxeoloji materiallarını Azərbaycanda ictimai-iqtisadi həyatın – əkinçiliyin, maldarlığın,

³ AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Sənədli Mənbələr fondu: Azərbaycan Dövlət Muzeyinin 1921-ci ilin iyununda Gəncə qəzasında apardığı kurqanların qazıntısı haqqında hesabat, inv. № 36; Yenə orada, Azərbaycan Dövlət Muzeyinin 1922-ci ilin iyununda Gəncə qəzasında kəşfiyyat işləri haqqında hesabat, inv. № 36.

sənətkarlığın tarixi inkişaf mərhələləri, qədim azərbaycanlıların dünyagörüşü, zövqü və qədim dünyanın müxtəlif ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri baxımından bir daha, yeni baxışlar əsasında xronoloji ardıcılıqla təsnif, təsvir və müqayisəli təhlil etmək;

- Azərbaycan Tarixi Muzeyi arxeoloji materiallarının əsas hissəsinin mühafizə edildiyi Arxeologiya fondunun tarixini və buradakı mühafizənin təşkili işini elmi cəhətdən tədqiq etmək, işin yerinə yetirilməsi prosesində fondu sistemə salmaq;

- Abidə-fond-ekspozisiya əlaqəsi bir çox hallarda gözlənilmədiyindən və bu əsaslar bəzən ümumiyyətlə, nəzərdə tutulmadığından indi həll edilməsi çətin olan qarşıqlıqlar yaranmışdır. Dissertasiyada bu qarşıqliq düyünlərinin açılmasına çalışmaq;

- Muzeyin arxeoloji materiallarının Muzeyin elmi işçiləri tərəfindən tədqiq edilmə vəziyyətini və Muzeyin nəşrlərində daim əksetdirilmə səviyyəsini öyrənmək;

- Arxeoloji materialların ekspozisiyalarda (1956; 1980; 2004) və müxtəlif yerli və xarici sərgilərdə nümayiş etdirilməsi işini elmi cəhətdən şərh etmək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu materiallarının sistemli və kompleks öyrənilməsi, onların təcrübi və tarixi təbliğ vəziyyətinə dair fondun bütün rəsmi qeydiyyat sənədlərinin, arxeoloji qazıntılar haqqında hesabatların və aidiyyəti olan nəzəri ədəbiyyatın təhlili aparılmış, arxeoloji materiallar haqqında məlumatlar toplanaraq dəqiqləşdirilmişdir. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda olan qədim materialların lazımi elmi səviyyədə tədqiq olunmaması müəyyən edilmiş və bu sahədə nə kimi elmi tədqiqatlar aparılması müəyyənləşdirilmişdir. Arxeoloji materialların tədqiqi üçün onların tipologiyası verilərək müqayisəli təhlil metodu əsasında xronoloji ardıcılıqla öyrənilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji materialları (ən qədim dövrdən e.e IV əsrə qədər) kompleks halda sistemli tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu sistemli işin sayəsində tədqiq olunan dövrün arxeoloji materiallarının Muzeyə cəlb edilmə forması, onların elmi ədəbiyyatda dövrləşdirilməsi və təsnif olunma vəziyyəti, Muzeyin tarixi boyunca abidə-fond-ekspozisiya əlaqəsi məsələsi problemləri situasiya kimi qoyulmuş və birdəfəlik həll edilmişdir:

- Muzeyə arxeoloji materialların cəlb edilməsində, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində, Azərbaycan arxeologiya elminin inkişafında Muzeyin apardığı arxeoloji qazıntıların və təşkil etdiyi kəşfiyyat səfərlərinin yeri və əhəmiyyəti araşdırılmışdır;

- Muzeydə mühafizə edilən və digər elmi-tədqiqat qurumlarının apardığı arxeoloji qazıntılardan və təşkil etdiyi kəşfiyyat səfərlərindən aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələri tədqiqata cəlb edilmiş, onlar da Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji materialları adı altında sistemləşdirilmişdir;

- Respublika və dünya müzeylərindən Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olmuş arxeoloji materiallar araşdırılmaya cəlb edilmişdir;

- Təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkar olunmuş, elmi əhəmiyyəti ilə seçilən arxeoloji materialların Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi rolü tədqiq edilmişdir;

- Azərbaycan Tarixi Muzeyinin daş, tunc və dəmir dövrlərinə aid müxtəlif daş, metal, gil, sümük və digər arxeoloji materialları Azərbaycanda ictimai-iqtisadi həyatın – əkinçiliyin, maldarlığın, sənətkarlığın tarixi inkişaf mərhələləri, qədim azərbaycanlıların dünyagörüşü, zövqü və qədim dünyanın müxtəlif ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri baxımından bir daha, yeni baxışlar əsasında xronoloji ardıcılıqla təsnif, təsvir və müqayisəli təhlil edilmişdir;

- Azərbaycan Tarixi Muzeyi arxeoloji materiallarının əsas hissəsinin mühafizə edildiyi Arxeologiya fondunun tarixi və buradakı mühafizənin təşkili işi elmi cəhətdən tədqiq edilmiş, işin yerinə yetirilməsi prosesində fond sistemə salınmışdır;

- Abidə-fond-ekspozisiya əlaqəsi bir çox hallarda gözlənilmədiyindən və bu əsaslar bəzən ümumiyyətlə, nəzərdə tutulmadığından indi həll edilməsi çətin olan qarşıqlıq yaranmışdır. Dissertasiyada bu qarşıqlıq düyünlərinin açılmasına səy göstərilmişdir;

- Muzeyin arxeoloji materiallarının Muzeyin elmi işçiləri tərəfindən tədqiq edilmə vəziyyəti və Muzeyin nəşrlərində əks etdirilmə səviyyəsi öyrənilmişdir;

- Arxeoloji materialların ekspozisiyalarda (1956; 1980; 2004) və müxtəlif yerli və xarici sərgilərdə nümayiş etdirilməsi işi elmi cəhətdən şərh edilmişdir.

Bütün bunlara dair bu vaxtadək oxşar elmi-tədqiqat işləri aparılmamış, gərəksiz yanaşıldığından diqqətdən kənarda qalmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində Muzeyin arxeoloji materialları (ən qədim dövrdən e.ə IV əsrə qədər) sistemləşdirilərək elmi cəhətdən kompleks öyrənilmiş, bu materialların mənbəşünaslıq və tarixşünaslığımızda oynadığı rola xüsusi diqqət yetirilmiş, onların fonda daxil olduqdan sonrakı vəziyyəti ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqat işi Azərbaycan arxeologiyası və tarixinə, mənbəşünaslıq və tarixşünaslığına, Azərbaycanda müzey işinə və onun tarixinə, fondların ümumi vəziyyətinin tədqiqinə yenilik gətirməsi baxımından nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın nəticələrindən “Azərbaycan arxeologiyası”, “Mənbəşünaslıq”, “Azərbaycan tarixi” və “Azərbaycanda müzey işi” ümumi kurslarında istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Tarixi Muzeyi “Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü tarixinin ekspozisiyası və fondu şöbəsi”ndə yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin elmi məcmə və jurnallarda çap olunmuş məqalələrində, o cümlədən elmi konfrans və seminarlarda etdiyi məruzə və çıxışlarında əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, ona əlavə edilən xəritələr və illüstrativ materiallardan ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat obyektinin aktuallığı əsaslandırılır, işin məqsəd və əsas vəzifələri aydınlaşdırılır, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, əsas müddəalar sistemli şəkildə təqdim edilir, işin təcrübi əhəmiyyəti və strukturu göstərilir.

«Arxeoloji materialların Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olması» adlı I fəsil üç yarımfəsilə bölünür. **«Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji ekspedisiyalarının materialları»** adlı birinci yarımfəsildə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji tədqiqatları öyrənilir. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin yarandığı ilk illərdə sistemsiz, adda-budda, əsasən təsadüfi tapıntılar yolu ilə əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinin Muzeyə ayrı-ayrı şəxslərin təqdim etmələri formasında cəlb edilməsinin elmi əhəmiyyətinin azlığı arxeoloji qazıntıların aparılmasını zəruri etmişdir. Həmin dövrdə arxeoloji tədqiqat işlərinin aparılması ilə məşğul olacaq hər hansı qurum olmadığından Azərbaycan Tarixi Muzeyi

bu işi öz üzərinə götürmüş, məhz bu məqsədlə Muzeyin (Muzekskurs) nəzdində Yevgeni Paxomovun sədrliyi ilə Qədim Abidələri Mühafizə Komissiyası təşkil olunmuşdur⁴. Muzey 1921-ci ilin iyun ayında Şirvanşahlar sarayına ilk arxeoloji kəşfiyyat səfərini təşkil etmişdir. Elə həmin ay isə Gəncə qəzasına ilk arxeoloji ekspedisiya göndərilmişdir⁵.

Beləliklə, Azərbaycan Tarixi Muzeyi Azərbaycanda elmi müəssisə kimi ilk dəfə arxeoloji qazıntı aparmış (1921-ci il)⁶, Azərbaycanda son tunc və ilk dəmir dövrü siklop tikintilərini davamlı olaraq öyrənmək məqsədilə ekspedisiyalar təşkil etmiş (1929, 1957-ci illər)⁷, çoxəsrlik tarixə malik Mingəçevir abidəsini tədqiq etmiş (1935-1939, 1941, 1946-1953-cü illər)⁸, ilk dəfə olaraq daş dövrünü öyrənən paleolit ekspedisiyasını yaratmış (1956-1958-ci illər)⁹, sualtı abidələrin tədqiqi ilə məşğul olan ilk və tek ekspedisiyanı təşkil etmişdir (1968-1986-ci illər)¹⁰. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji qazıntılar aparmaq ənənəsini nəzərə alaraq gələcəkdə bu elmi-tədqiqat müəssisəsinin fondunu yeniləşdirmək və daha da zənginləşdirmək məqsədilə tarixi abidələrimizi arxeoloji cəhətdən öyrənməsinə şərait yaradılması və imkan verilməsi məqsədə uyğun hesab edilmişdir.

⁴ Бахшиева А.Т. Из истории музеиного дела в Азербайджане (на материалах Музея Истории Азербайджана). Баку: Элм, 2005, с. 29.

⁵ Xəlilov F.S. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ilk arxeoloji səfərləri (1921-22-ci illər) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2004, 2004, s. 178.

⁶ AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Sənədli Mənbələr fondu: inv. № 36.

⁷ Расулоглы Т. Циклические сооружения на территории Азербайджана. Баку: Элм, 1993, с. 7; Абилова Г.А. Краткий отчет об археологической экспедиции 1957 года в Кедабекский район // Материалы по истории Азербайджана. Труды Музея истории Азербайджана, 1960, т. III, с. 97.

⁸ Qaziyev S.M. Mingəçevirdə arxeoloji yadigarlar // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1949, I cild, s. 72; Aslanov G.M., Vaidov R.M., Ionə G.I. Древний Мингечаур. Баку: Элм, 1959, 240 с.; Vahidov R.M., Nərimanov İ.H. 1945-1965-ci illərdə Azərbaycanda arxeologiya elmi // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1973, VII cild, s. 20-31; AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: sənəd № 1-4, 28.

⁹ Гусейнов М.М. Изучение каменного века в Азербайджане // Материалы по истории Азербайджана. Труды Музея истории Азербайджана, 1957, т. II, с. 69-74; AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: sənəd № 42.

¹⁰ Kvachidze B.A. Подводные археологические исследования Музея Истории Азербайджана // Музей Истории Азербайджана - 80, 2001, с. 50-57.

Dissertasiya işinin I fəslinin «**Elmi-tədqiqat qurumlarının arxeoloji ekspedisiyalarının materialları**» adlı ikinci yarım fəslində Azərbaycan Tarixi Muzeyi ilə yanaşı, Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar aparan və tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələrini Muzeyə təqdim edən elmi müəssisələrin tədqiqatları sistemli şəkildə öyrənilir. Bu elmi-tədqiqat qurumları əsasən Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (1923-1929)¹¹, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstитutu (1929-1932)¹², SSRİ EA Azərbaycan filialı Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstитutu (1936-1940)¹³, əvvəlcə SSRİ EA Azərbaycan filialı, sonralar Azərbaycan SSR EA Tarix İnstитutu və onun Arxeologiya və Etnoqrafiya sektorudur (1940-1992)¹⁴. Həmin müəssisələrin arxeoloji qazıntı apardığı 50-yə qədər abidənin maddi-mədəniyyət nümunələri Muzeydə mühafizə edilir. Bunlarla yanaşı, Qafqaz Muzeyi, Xanlar Diyarşünaslıq Muzeyi və Nizami Gəncəvi

¹¹ Мещанинов И.И. Изучение до-исторических памятников Азербайджана за последние пять лет // Известия Общества Обследование и Изучения Азербайджана, 1929, № 8, выпуск II, с. 1-15; Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд. Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, 250 с.; Джадарзаде И.М. Ходжалинская экспедиция (Земляной курган № 5) // Известия Азербайджанского Филиала Академии Наук СССР, 1941, № 2, с. 15-26; Мещанинов И.И. Циклопические сооружения Закавказья // Известия Государственного Академии Истории Материалной Культуры, 1932, т. XIII, вып. 4-7, 106 с.

¹² AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inventar kitabı № 3.

¹³ Yenə orada.

¹⁴ Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 315 с.; Qaziyev S.M. Vardanlıda arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1973, VII cild, s. 146-160; Yenə onun, Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1962, IV cild, s. 140-170; Джадарзаде И.М. Хачбулагская археологическая экспедиция 1960 года // Материальная культура Азербайджана, т. VIII, 1976, с. 15-45; Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку: Элм, 1999, 177 с.; Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979, 76 s.; Rüstəmov C.N. Töytətəpədə kəşfiyyat qazintisi // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1965, VI cild, s. 15-31; Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с; Асланов Г.М. Об археологических памятниках Апшерона // Материальная Культура Азербайджана, т. IV, 1980, с. 69-81; Cəfərov Ə.Q. İnsanlığın səhəri. Bakı: Azərnəşr, 1994, 80 s; Гусейнова М., Ахундов Т. На колесницах в поисках бессмертия // Azerbaijan-Irs, 1999, winter-spring, с. 56-58.

adına Ədəbiyyat Muzeyindən çoxlu sayıda maddi-mədəniyyət nümunələri daxil olmuşdur¹⁵.

I fəslin üçüncü yarımfəsli «Təsadüfi tapıntılar» adlanır. Ekspedisiyalar zamanı aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olmuş çoxlu sayıda təsadüfi tapıntı materialları da vardır. Həmin tapıntılar ilk dəfə sistemləşdirilmiş, kompleks halda tapılma illərinə əsasən xronoloji qaydada tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində həmin maddi-mədəniyyət nümunələrinin yeri müəyyən olunmuşdur. Arxeoloji ekspedisiyaların materialları elmi cəhətdən daha əhəmiyyətli olub, Azərbaycan Tarixi Muzeyinə cəlb edilməsi də asan başa gəlir. Əksinə, təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinin qazıntıların qeyri-elmi məqsədlərlə, kortəbii şəkildə aparılmasına görə elmi dəyəri nisbətən azdır. Lakin bəzi hallarda təsadüfi tapıntıların elmi əhəmiyyətini artırın amillər də mövcuddur. Belə ki, bu zaman yeni tarixi abidələr aşkarlanır, üzə çıxarılır. Arxeoloqların kəşfiyyat xarakterli səfərlər təşkil edərək bu cür aşkarlanması hallarını tezləşdirmək istəkləri də həmişə uğurlu olmur. Məsələn: 2000-ci ilə kimi Ağsu rayonunun Gəgəli kəndində yerləşən Nərgizava abidəsi haqqında arxeologiya elmində heç bir təsəvvür yox idi. Halbuki, kənd antik və ilk orta əsrlər dövrünün çoxtipli qəbirlərə malik qəbiristanlığı üzərində salınmış, təsərrüfat əhəmiyyətli qazıntılar nəticəsində nekropol aşkarlanmışdır. Bu cür misallar çoxdur.

İndiyədək Azərbaycan Tarixi Muzeyində toplanmış təsadüfi tapıntı materiallarının elmi cəhətdən öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görülsə də onların sistemləşdirilməsi işi aparılmamış, kompleks tədqiq olunmamışdır¹⁶. Nəzərə alsaq ki, həmin materialların böyük əksəriyyəti

¹⁵ AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inventar kitabı № 1-27.

¹⁶ Садыхзаде Ш.Г. О случайных археологических находках из окрестностей сел. Човдар // Известия АН Азербайджанской ССР (серия общественных наук), 1963, № 6, с. 13-25; Минкевич-Мустафаева Н.В. Об археологических находках из сел. Доланлар // Материальная культура Азербайджана, 1949, т. I, с. 50-70; Джадарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани (оружие и керамика) // Известия АН Азерб. ССР, 1946, № 9, с. 21-51; Xəlilov C.Ə. Qazax rayonunun Qazaxbəyli kəndi yaxınlığındakı qədim qəbiristanlıq haqqında // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), 1958, № 2, s. 29-39; Ямпольский З.И. Статуэтки мужчин и женщины эпохи бронзы из села Ибрагимгаджили Таузского района и

ekspozisiyalarda nümayiş etdirilir və tariximizin ictimaiyyətə çatdırılmasında bilavasitə iştirak edir, onda bu işin olduqca əhəmiyyətli olması aydınlaşar.

Təsadüfi tapıntı materiallarının sistemləşdirilməsi və Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində elmi əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi məqsədilə tapıldığı illərə əsaslanaraq təhlil və təsvirlər aparılmışdır.

Azərbaycan Tarixi Muzeyindəki təsadüfi tapıntı materialları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən və bir sıra xarici ölkələrdən daxil olmuşdur¹⁷.

Dissertasiya işinin “Azərbaycan Tarixi Muzeyi arxeoloji materiallarının təsnifati” adlı ikinci fəslində Azərbaycan Tarixi Muzeyi arxeoloji materiallarının təsnifatını verərkən artıq arxeoloji ədəbiyyatda qəbul olunmuş qaydaya əsaslanaraq tipoloji bölgülər aparmaq qərara alınmışdır. Təsvirlərin verilməsi məsələsində ekspozisiyadakı arxeoloji materiallar əsas götürülmüşdür. Bundan məqsəd hələ də ekspozisiyada öz yerini doğru-dürüst almayan arxeoloji materialları sistemləşdirərək onların kompleks tədqiqini təşkil etməklə yerlərini birdəfəlik müəyyənləşdirməkdir. Bu təsnifat və təsvirlərə yeri gəldikcə Arxeologiya fondunda mühafizə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri də əlavə edilmişdir. Həmin əlavələr sayesində gələcəkdə ekspozisiyanın zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi səviyyəsini yüksəltmək mümkün olacaqdır. Beləliklə, maddi-mədəniyyət nümunələri çoxluğundan asılı olaraq daş, metal, gil və digər məmulatlar kimi təsnif edilmişdir.

“Daş məmulatı” başlıqlı yarımfəsildə Azərbaycan Tarixi Muzeyində Azıxın ən bəsit Quruçay çapacaqlarından Saritəpənin möhtəşəm sütun altlıqlarına qədər inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan daşışləmə sənətkarlığı

начальные формы религии // Археологические исследования в Азербайджане, Бакы: 1965, с. 94-98; Quliyev N.M. Şamxor rayonundan tapılmış yeni arxeoloji materiallar // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, 1965, с. XXI, № 11, s. 84-88; Aslanov Q.Q. Gədəbəy rayonundan son tunc dövrünə aid arxeoloji tapıntılar // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1980, IX cild, s. 48-59; Агаев Г.Д., Квачидзе В.А. Клад бронзовых топоров // Археологические открытия 1975 г., М.: 1976, с. 442-443.

¹⁷ Xəlilov F.S. Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən xarici ölkələrdə aşkar olunmuş arxeoloji materiallar (1920-23-cü illər) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2004, 2004, s. 171-177.

nümunələri təsnif və təsvir olunur¹⁸. İndiyə kimi Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan daş məmulatı xüsusi tədqiqata cəlb edilməmiş və Azərbaycanda daşışləmə sənətkarlığının tarixi ardıcılıqla, ayrıca öyrənilməmişdir. Burada daşışləmə sənətkarlığı nümunələri ayrı-ayrı maddi-mədəniyyət nümunələri halında tarixi ardıcılığı gözləməklə təhlil edilir, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində elmi əhəmiyyəti faktik materiallar əsasında dəlillərlə müəyyən olunur.

II fəslin “Metal əşyalar” adlı ikinci yarımfəslində Azərbaycan Tarixi Muzeyində I Kültəpə, Mingəçevir, Uzuntəpə, Çovdar, Qızılburun, Dolanlar, Qaracəmirli, Xanlar, Vardanlı, Redkin lager, Şuşa, Xaçbulaq və digər tunc və dəmir dövrü abidələrindən aşkar olmuş möhtəşəm və nadir metal əşyalar öyrənilir.

Mis-daş dövrünün əsas hadisəsi misin kəşfi olmuşdur. Metalla ilkin tanışlıq əmək alətləri hazırlanması üçün daha davamlı və sərfəli xammal axtarışı ilə əlaqələndirilir. İlk vaxtlar mis külçələrindən soyuq döymə üsulu ilə müxtəlif əşyalar hazırlanmışdır. Azərbaycan Tarixi Muzeyində mis-daş dövrünün metal məmulatı I Kültəpədən tapılmış mis alət və bəzək vasitəleri ilə təmsil olunmuşdur. Osman Həbibullayev əvvəlcə onların sayını yeddi, daha sonra altı ədəd göstərmişdir¹⁹. Misdən biz və ox ucunun tapılması onun müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid ərnək alətləri hazırlanmasında geniş istifadə olunduğunu göstərir.

Muzeydə mühafizə edilən tunc dövrünün yüksək istehsal səviyyəli metal məmulatı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu dövriün elə bir abidəsi yoxdur

¹⁸ AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: sənəd № 25; Hüseynov M.M. Tağlar mağarasında paleolit düşərgəsinə dair // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1973, VII cild, s. 11-19; Cəfərov Ə.Q. Qarabağın paleolit düşərgələri // Arxeologiya və Etnoqrafiya, 2003, № 1, s. 9-17; Гуммел Я.И. Памятники древности в окрестностях Килик-дага // Известия Азербайджанского Филиала Академии Наук СССР, 1941, № 2, с. 27-41; Гусейнов М.М. Орудия труда каменного века (по материалам археологического фонда) // Материалы по истории Азербайджана. Труды Музея истории Азербайджана, 1960, т. III, с. 14-22; Аразова Р.Б. Вкладыши серпов из энеолитического поселения Шомутепе // Доклады АН Азерб. ССР, 1974, т. XXX, № 5, с. 95-99; Нариманов И.Г. Разрушенный курган села Касум Исмаилова Кировабадского района // Доклады АН Азерб. ССР, 1971, т. XVI, № 7, с. 711-714; Нариманов И.Г. Находки баз колонн V-IV вв. до н. э. в Азербайджане // Советская Археология, 1960, № 4.

¹⁹ Абибуллаев О.А. Göst. əsəri, s. 78.

ki, oradan metal əşyalar daxil olmasın. Metal əşyalar tunc, dəmir, qızıl, gümüş, sūrmə və qurğusundan hazırlanmasına görə fərqlənir. Sıra ilə bıçaqlar, biz və iynələr, yabalar, baltalar, tuğ-bayraq başlıqları, toppuzlar, əsa başlıqları, umbonlar, kəmərlər, at əsləhəsi və bəzəklər, qılıncalar, xəncərlər, nizə və cida ucları, cənubi qafqaz və skif tipli ox ucları, antropomorf fiqurlar, zoomorfasmalar, boyunbağılar, qolbaqlar, düymə və piləklər, dingə-taclar, iynə-sancaqlar, sırgalar, üzüklər, qazanlar, camlar təsvir olunmuşdur²⁰. Həmin maddi-mədəniyyət nümunələrinin Muzey materialları kimi təsnifatı, onların tədqiqata və təbliğata cəlb olunması aktual məsələ olub, burada bu problemin qismən həllinə çalışılmışdır.

II fəslin üçüncü yarımfəсли “Saxsı məmulatı” adlanır. Azərbaycan sakinlərinin mis-daş dövründən başlayaraq e.ə. IV əsrə qədər istehsal və istehlak etdikləri müxtəlif çeşid və keyfiyyətli saxsı məmulatı Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilir. Burada mis-daş dövrünün I Kültəpə, Kür-Araz mədəniyyətinin yarımsar qulplu saxsı məmulatı, Boyalı qablar mədəniyyətinin xarakterik gil qabları, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin yasti çıxıntılı, ağ pasta ilə inkrustasiya olunmuş əsasən boz və qara rəngli

²⁰ Асланов Г.М., Вайдов Р.М., Ионе Г.И. Гост. əsər, s. 77, 96; Aslanov Q.Q. Azərbaycan ərazisindən tapılan tunc yabalar haqqında (er.əv. II min.-yin sonu - I min.-yin əvvəllərinə aid) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1983, № 1, s. 68-76; Махмудов Ф.Р. О бронзовых топорах Талыша // Материальная культура Азербайджана, 1973, т. VII, с. 64-73; Xəlilov C.Ə. Azərbaycandan tapılmış tunc kəmərlər // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1962, IV cild, s. 68-108; Ковалевская В.Б. Конь и всадник. М.: Наука, 1977, 152 с; Сурхай М. О двух бронзовых рукоятках с седловидными навершиями // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2002, 2002, с. 228-232; Сурхаев М.М. Предметы вооружения и конской упряжи из курганов № 1 и № 2 Гараджамирли (Азербайджан) // Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Игоря Михайловича Дьяконова, Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2005, с. 234-241; Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı: Işıq, 1971, 15 s., 30 tablo; Ашурбейли С.Б. Скульптура Азербайджана древнего периода и периода средневековья // Материалы по истории Азербайджана. Труды Музея истории Азербайджана, 1957, т. II, с. 61-109; Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку: Элм, 1966, 68 с.

gil qabları, ilk dəmir dövrünün zoomorf saxsı məmulatı və s. maddi-mədəniyyət nümunələri təsvir və təhlil edilir²¹.

Bu fəslin “Sümük alətlər və müxtəlif əşyalar” adlanan IV yarımfəslində Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən çoxlu sayda sümük, ağac və müxtəlif minerallardan hazırlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri öyrənilir. Sümük toxalar, bizlər, at qaytarğanları, ox ucları, ağac vəl, müxtəlif muncuqlar və s. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olub, bir sıra elmi məsələlərin həllində əsas rol oynayır²².

Dissertasiyanın “Arxeoloji materialların fondda yerləşdirilməsi, tədqiqi və təbliği” başlıqlı III fəslinin birinci yarımfəslİ “Arxeoloji materialların fondda mühafizə vəziyyəti” adlanır. Arxeoloji qazıntılar və təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycan Tarixi Muzeyinin baş mühafizə kitabında qeydiyyata alındıqdan sonra müvafiq fondlara verilir. Arxeoloji materialların əsas hissəsi Arxeologiya fondunda toplanmışdır. Bununla yanaşı, Numizmatika,

²¹ Абубулаев О.А. Гост. əsəri, s. 40-42; Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s; Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.I., Həbibov N.D. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Işıq, 1992, 344 s; Qaziyev S.M. Vardanlıda arxeoloji qazıntılar.., s. 146-160; Əliyev V.H. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 164 s.; Yenə onun, Babadərvışdə son tunc və ilk dəmir dövrü yaşayış yerləri // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1976, VIII cild, s. 104-130; Гусейнова М.А. Об интерпретации рисунков на группе сосудов эпохи поздней бронзы Азербайджана // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР (Серия истории, философии и права), 1977, № 2, с. 84-93; Ионе Г.И. Глиняные сосуды-сапожки из Мингечаура // Материальная Культура Азербайджана, 1953, т. III, с. 36-60; Рзаев Н.И. Зооморфные сосуды – особый вид художественной керамики Кавказской Албании // Известия АН Азербайджанской ССР, серия общественных наук, 1961, № 7, с. 93-104.

²² Абубулаев О.А. Гост. əsəri, s. 39, 62-64; Əliyev V.H. Naxçıvanın qədim duz mədənləri // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1983, № 4, s. 79-87; Дадашев А.Н. Древние орудия труда по обработке земли из археологических раскопок Азербайджана // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1983, № 4, с. 88-97; Асланов Г.М., Вайдов Р.М., Ионе Г.И. Гост. əsər, s. 96, 115.

Etnoqrafiya və Qiymətli metallar fondlarında da arxeoloji materiallar mühafizə olunur.

Görkəmli Azərbaycan arxeoloqlarının əməyi sayəsində 100 mindən artıq materialın toplandığı Arxeologiya fondunda daş, mis-daş, tunc, ilk dəmir, antik və orta əsrlər dövrünü xarakterizə edən maddi-mədəniyyət nümunələri mühafizə edilir. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin bütün ekspozisiya və sərgilərində fondun arxeoloji materialları da nümayiş etdirilmişdir. Muzeyin 1956, 1980, 2004-cü illərdə ictimaiyyətin üzünə açılmış ekspozisiyalarında Arxeologiya fondunun Azərbaycan tarixinin ən qədimdən son orta əsrlərə qədər dövrünü əhatə edən maddi-mədəniyyət nümunələri arxeologiya elminin son nailiyyətləri əsasında nümayiş etdirilmişdir²³.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda mühafizə işinin XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq səmərəli təşkilinə səy göstərilmiş, İshaq Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə böyük işlər görülmüşdür²⁴. Daxil olmuş materialların qeydiyyatında və onların yerləşdirilməsində sistem yaradılmışdır. Lakin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən baş verən çatışmazlıqlar da vardır ki, bu da özünü daha çox XX əsrin II yarısında, əsasən, materialların qeydiyyatında göstərmüşdir.

Ümumiyyətlə, fondun yerləşdiyi otaqların bir daha hər hansı fövqəladə hal baş verməzsə dəyişdirilməyəcəyinə qərar vermək, çarəsizlikdən hazırlanmış şkaf əvəzi taxçaların arxeoloji materialların toplanması məqsədilə düzəldilmiş xüsusi, standartlara uyğun olan, siyirtməli və bütün divarı tutacaq şkaflarla dəyişdirilməsi, arxeoloji materialların tək-tək, xüsusi qutularda yerləşdirilməsi, pasport və inventar kitablarının programlaşdırılması, nömrələri və məlumatları materialın üzərində gözlə görülməyən və ya çətin görünən yerlərdə qeyd etmək və s. kimi görülməsi vacib olan işlərin yerinə yetirilməsinə ehtiyac vardır²⁵. İnanırıq ki, Azərbaycan Tarixi Muzeyində Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyevin xüsusi tapşırığı və sərəncamı ilə aparılan bərpa işlərindən sonra fondda yaranmış ümumi gərginlik halları aradan qalxacaq.

²³ AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: sənəd № 22, 35;

²⁴ Мещанинов И.И. Изучение до-исторических памятников..., с. 7.; Əhmədov Q.M., Muradova F.M. Axtarışlarda keçən ömür (I.M.Cəfərzadənin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə) // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1978, № 1, s. 118;

²⁵ Xəlilov F.S. Arxeologiya fondunda mühafizənin səmərəli təşkilinə dair qeydlər // Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2004, 2004, s. 351-352.

Bunu Arxeologiya fondunda bu gün görülən işlər (xüsusi, müasir təchizatlı fond saxlanclarının təşkili və s.) də təsdiq edir.

Bu fəslin ikinci yarımfəsli “**Muzey arxeoloji materiallarının elmi tədqiqi**” adlanır. Azərbaycan Tarixi Muzeyi yarandığı vaxtdan fondların materialları bu və digər səviyyədə elmi cəhətdən öyrənilir, təhlil edilir, mühafizə və bərpa olunur, ekspozisiyada nümayiş etdirilir, həmçinin materiallar üzərində elmi-tədqiqat işləri aparılır və nəşrə hazırlanır.

Bu sahədə Davud Şərifov və İshaq Cəfərzadənin başladığı elmi fəaliyyət Muzeydə ənənə halını almış, hətta XX əsrin 50-ci illərində «Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti» topluları ilə daha da genişlənmişdir²⁶.

Arxeoloji materiallar «Azərbaycan tarixinə dair materiallar» toplusunun ilk cildlərində oxucuların diqqətinə qabarık şəkildə çatdırılsada, onların Muzeydə tədqiqi həmin toplunun sonrakı cildlərində aşağı səviyyəyə düşmüşdür. Muzeyin elmi işçiləri toplularla yanaşı, arxeoloji materialların təhlil və əsasən rəngli təsvirlərinin verildiyi kataloqlar da hazırlamışlar. Hazırda «Azərbaycan Tarixi Muzeyi» adı ilə nəşr olunan Muzey toplusunda Arxeologiya fondunda mühafizə edilən arxeoloji

²⁶ Шарифов Д.М. Раскопки в Ялойлу-Тапа (Нухинский у. 1926) // Материалы Азгосмузея, 1927, выпуск I, 32 с.; Qaziyev S.M. Mingəçevirdə arxeoloji yadigarlar // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1949, I cild, s. 71-86; Минкевич-Мустафаева Н.В. Об археологических находках из сел. Доланлар // Материальная культура Азербайджана, 1949, т. I, с. 50-70; Минкевич-Мустафаева Н.В. О раскопках в Мингечауре в 1941 году // Материальная культура Азербайджана, 1949, т. I, с. 87-103; Qaziyev S.M. Mingəçevirdən tapılmış bəzi silahlardan // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1951, II cild, s. 5-30; Ионе Г.И. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура // Материальная Культура Азербайджана, 1951, т. II, с. 31-79; Голубкина Т.И. О зооморфной керамике из Мингечаура // Материальная культура Азербайджана, 1951, т. II, с.103-140; Ионе Г.И. Глиняные сосуды-сапожки из Мингечаура // Материальная Культура Азербайджана, 1953, т. III, с. 36-60; Асланов Г.М. Каменные орудия из Мингечаура // Материальная Культура Азербайджана, 1953, т. III, с. 61-66; Фоменко В.П. Грунтовое погребение № 63 в Мингечауре // Материальная культура Азербайджана, 1953, т. III, с. 67-80; Ионе Г.И. Мингечаурская разновидность наконечников стрел «скифского» типа // Материальная Культура Азербайджана, 1953, т. III, с. 81-97.

materialların tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilir və bu işə bütün fond işçiləri cəlb edilir²⁷.

Bu fəslin “Arxeoloji materialların ekspozisiyada, sərgilərdə nümayishi və təbliği” adlı yarımfəslində Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsas elmi-tədqiqat mərkəzlərindən olduğu kimi, Azərbaycan tarixinin təbliğ edilməsində də mühüm rola malik olduğu qeyd edilir. Təbliğ olunma işinin əsasında elmi ekspozisiya və sərgilərin təşkil olunması durur. Odur ki, 1920-ci ildən başlayaraq Muzeydə toplanan maddi-mədəniyyət nümunələri kiçik elmi ekspozisiya və sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir²⁸.

Azərbaycan Tarixi Muzeyi XX əsrin 20-30-cu illərində müxtəlif tədbirlərlə əlaqədar olaraq sərgilər təşkil etsə də, ilk elmi ekspozisiyاسını 1956-cı ildə açmışdır²⁹. Sonralar ekspozisiyanın əsaslı zənginləşdirilməsinə (1973-cü il) və yenidən qurulmasına (1980; 2004) ehtiyac yaranmışdır. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin tarixində mühüm hadisə olan ekspozisiyaların yaradılması və açılışı Azərbaycan tarixi ilə maraqlananlar üçün ən gözəl töhfədir. Odur ki, dünya standartlarına uyğun Muzey ekspozisiyanın yaradılması üçün son zamanlarda aparılan işlər bu sahədə gözəl gələcək vəd edir.

Nəticədə tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Qədim Nərgizava tunc əşyalarının tərkibi haqqında maraqlı nəticələr (t.e.n. Əzizə Həsənova ilə həmmüəllif) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2004, Bakı: Elm, 2004, s. 141-143.
2. Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən xarici ölkələrdə aşkar olunmuş arxeoloji materiallar (1920-1923-cü illər) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2004, Bakı: Elm, 2004, s. 171-177.
3. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ilk arxeoloji səfərləri (1921-1922-ci illər) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2004, Bakı: Elm, 2004, s. 178-183.

²⁷ Vəlixanlı N.M. Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 80 // Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 80, 2001, s. 3-15.

²⁸ AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: sənəd № 44.

²⁹ Qaziyev M.A. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ən qədim zamanlardan X əsərə qədər olan dövrü əhatə edən ekspozisiyاسının elmi əsasları və vəzifələri // Azərbaycan tarixinə dair materiallar, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, 1957, II cild, s. 7-12.

4. Arxeologiya fondunda mühafizənin səmərəli təşkilinə dair qeydlər // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2004, Bakı: Elm, 2004, s. 351-352.
5. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondu haqqında // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları, Bakı: Elm, 2004, s. 329-331.
6. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin yeni ekspozisiyası haqqında // «28 may Respublika günü»nə həsr olunmuş «Müstəqil Azərbaycanda mədəniyyət, incəsənət və elmi təfəkkürün inkişafı» mövzusunda Ali Məktəb tələbələrinin və aspirantlarının elmi-nəzəri konfransının materialları, Bakı: 2004, s. 76-78.
7. Azərbaycan Tarixi Muzeyinə arxeoloji materialların cəlb edilmə yolları (təsadüfi tapıntılar əsasında) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2005, Bakı: Elm, 2005, s. 139-153.
8. İshaq Cəfərzadənin Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunun təşkili, inkişafı və zənginləşdirilməsində rolü // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2005, Bakı: Elm, 2005, s. 430-434.
9. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin ekspedisiyalarından Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olmuş arxeoloji materiallar // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları, iyun 2005-ci il, Bakı: Elm, 2005, s. 238-239.
10. Azərbaycan Tarixi Muzeyində elmi-tədqiqat qurumlarının arxeoloji ekspedisiyalarının materialları haqqında // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 2006, № 7, s. 120-143.
11. Azərbaycan Tarixi Muzeyi arxeoloji materiallarının təsnifatı (I məqalə - daş məmulatı) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2006, Bakı: Elm, 2006, s. 254-275.
12. De arkeologiske samlingene i Aserbajdsjans nasjonale historiske museum // Frá haug ok heiðni (Tidsskrift for Rogalands arkeologiske forening), Stavanger, 2006, № 4, s. 11-13.

РЕЗЮМЕ

Ф.С.Халилли

Археологические материалы Музея Истории Азербайджана как источник по изучению истории Азербайджана (с древнейших времен до IV в до н.э)

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы, а также приложений в виде карт и иллюстраций.

Во введении обоснована актуальность темы, указаны хронологические рамки исследования, определены цели и задачи исследования, показана научная новизна, практическая и теоретическая значимость, рассмотрены основные источники, методы исследования, структура и апробация работы.

Впервые археологические материалы Музея Истории Азербайджана (с древнейших времен до IV в до н.э.) были в комплексном виде привлечены к систематическому исследованию. В результате этой системной работы формы привлечения в Музей археологических материалов (с древнейших времен до IV в до н.э), их периодизация на основе научной литературы, состояние описаний, а также задача связи памятник-фонд-экспозиция за всю историю Музея впервые была поставлена как проблемная задача и окончательно решена.

I-я глава диссертации называется «Привлечение археологических материалов в Музей Истории Азербайджана». В этой главе рассмотрены вопросы поступления археологических материалов в Музей, место и значение материалов Музея в изучении истории Азербайджана, а также развитии археологии Азербайджана. Предметы материальной культуры, хранящиеся в Музее и материалы, обнаруженные различными научными организациями в результате организованных разведовательных работ и археологических раскопок были привлечены к научно-исследовательской работе и систематизированы как археологические материалы Музея Истории Азербайджана. Были также исследованы и археологические материалы, поступившие в Музей Истории Азербайджана из музеев мира и республики. Разработана источниковедческая роль

археологических материалов в изучении истории Азербайджана, обнаруженных в результате случайных находок и выделяющихся своей научной значимостью.

Во II-ой главе исследования «Классификация археологических материалов Музея Истории Азербайджана» по-новому были проведены классификация путем хронологической последовательности, описание и сравнительный анализ различных археологических материалов из камня, металла, глины, кости, относящихся к каменному веку, эпохе бронзы и железа, а также форм общественно-экономической жизни в Азербайджане, а именно земледелия, скотоводства, этапы исторического развития ремесла, мировоззрения древних азербайджанцев, экономические связи с разными странами древнего мира.

III-я глава диссертации «Охрана археологических памятников, их исследование и пропаганда». В ней рассматривается история и формы работы по организации охраны основной части археологических материалов, которые содержатся в фонде археологии, а также с научной точки зрения исследована сама работа по охране, а в процессе окончания работы завершена и систематизация самого фонда. В некоторых случаях связь памятник-фонд-экспозиция из-за не учета ряда вопросов, их нерешенности вызывала некоторые противоречия. В главе была сделана попытка развязать узлы этих противоречий и вызванных ими путаницы. Помимо этого в главе отражен уровень исследования археологических материалов и публикации со стороны научных работников Музея. В главе с научной точки зрения комментирована работа по проведению и демонстрации археологических материалов в экспозициях (1956; 1980; 2004гг) и на различных местных и зарубежных выставках.

В Заключении обобщены практические и теоретические выводы данного исследования.

Материалы и методы в работе изложены в хронологическом порядке, а краткое изложение методов археологического исследования включено в Приложение. В работе определены основные проблемы археологии Азербайджана и определены пути их решения. Выводы, сделанные в работе, дают возможность для дальнейшего изучения археологии Азербайджана и других стран региона.

SUMMARY

F.S.Khalilli

Archaeological materials of the Museum of History of Azerbaijan as a source on studying history of Azerbaijan (since the prehistoric times up to IV century BC)

The dissertation consists of introduction, three chapters, the conclusion, the list of the used literature, and also appendices in the form of maps and illustrations.

In the introduction there is the urgency of a theme is proved, chronological frameworks of research, a definite purpose and the research problem are specified, scientific novelty, the practical and theoretical importance is shown, the cores are considered.

For the first time archaeological materials of the Museum of History of Azerbaijan (since the prehistoric times up to IV century BC) in a complex kind have been involved in a regular research. As a result of this systematic work of the attraction form in the Museum of archaeological materials (since the prehistoric times up to IV century BC), their periodization on the basis of the scientific literature, the condition of descriptions, and also the problem of communication the monument-fund-exposition for all history of the Museum for the first time has been put as a problem and finally solved.

The first chapter of the dissertation refers to "Attraction of archaeological materials in the Museum of History of Azerbaijan". In this chapter the question of receipt of archaeological materials in the Museum, the place and value of materials of the Museum in studying of Azerbaijan history, and also development of archeology of Azerbaijan are considered. The subjects of material culture stored in the Museum and materials, found out as a result of organized prospectical works and archaeological excavations have been involved by the various scientific organizations.

Also the archaeological materials which have acted in the Museum of History of Azerbaijan from museums of the world and republic have been investigated also. The source study role of archaeological materials in studying history of Azerbaijan, found out as the result of accidentally finds and allocated is developed by the scientific importance.

In the second chapter "Classification study of archaeological materials of the Museum of History of Azerbaijan" re-classification were carried out by the chronological order the description and the comparative analysis of various archaeological materials of stone, metal, clay, bone belonging to the Stone Age, Bronze Age and Iron Age, as well as forms of a socioeconomic life in Azerbaijan, namely agriculture, animal husbandry, stages in the historical development of crafts, ancient philosophy Azerbaijanis economic ties with various countries ancient world.

The third chapter of the dissertation is "Protection of archaeological materials, their research and propagation". It examines the history and forms the main part of the archaeological materials, which are contained in the fund of archaeology, as well as from the scientific point of view investigated itself to the protection, and in the end the work completed systematization of the fund. In some cases, communications monument-fund-exposition not because of a number of issues, the unresolved matter of some controversy. The chapter has attempted to unleash hubs such controversies and the resulting confusion. In addition, the chapter reflects the state of archaeological research materials and publications by researchers of Museum. In this chapter from the scientific point of view commended work on the archaeological materials and demonstrations in exhibits (1956; 1980; 2004) and the various local and overseas exhibitions.

In Conclusion compiled practical and theoretical results of the study.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ имени А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

ФАРИЗ САБИР оглы ХАЛИЛЛИ

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ МУЗЕЯ ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНА КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ
ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА
(с древнейших времен до IV в до.н.э.)**

Специальность: 07.00.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
кандидата исторических наук

БАКУ - 2007